

ŞAMAXI VƏ QOBUSTAN RAYONLARI ƏRAZISİNDƏKİ QALALAR HAQQINDA

Lamiə Əhmədova

Lamiaahmedova@gmail.com

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

Açar sözlər: arxeoloji qazıntı, istehkam, ilk orta əsr, şəhər.

Qafqaz Albaniyasının ta qədimdən coğrafi şəraitinin əlverişli olması yadellilərin bu ərazilərə basqınlarına şərait yaratmışdır. Lakin əhali bu basqınların qarşısını hər vasitə ilə almağa çalışmışdır. Bu səbəbdən də o dövrün tələblərinə uyğun ayrı-ayrı ərazilərdə müdafiə qalaları tikilmişdir. Şəhərlərin inkişafı həm əhalinin rifahı, həm də təhlükənin qarşısının alınması üçün vacib şərtlərdəndir ki, bu da zaman-zaman tədqiq edilən qalalarda öz əksini tapır (8, 44-46).

Qalaların tikilməsində eyni zamanda bu ərazidən keçən ticarət və karvan yollarına yaxın olması da nəzərə alınır.

Bizim tədqiq etdiyimiz Güngörməz, Quşçu və Başıbağlı qalaları da möhtəşəmliyi ilə fərqlənir. Şamaxı ərazisində olan bu qalalar əsasən müdafiə xarakterli idilər. Lakin bu qalaların nə zamandan mövcudluğu hələ tam dəqiq deyildir.

Tarixi mənbələrdə ərəb istilasası və ya Sasani dövründə Şirvanda yaşayan əhalinin dağlara çəkilib qalalarda müqavimət göstərmələri haqda faktlara təsadüf etmək olursa da, qeyd edilən qalaların adına rast gəlinmir (10, 43-45). Amma bu qalalar barədə XII əsrin əvvəllərindən başlayaraq aydın məlumat verilir. Məsələn, 1123-cü ildə Səlcuq Sultan Mahmud (1118-1131) Şamaxını işğal edən zaman gürcü çarı David (1089-1125) Sultan Mahmudun yazdığı hədələyici məktuba cavab olaraq böyük ordu ilə Şamaxıya hücum edir. Çar David birinci növbədə Şirvanşahın iqamətgahı olan Gülüstan qalasını (12, 92-93) ələ keçirir. Mənbələrdə Gülüstan qalası monqol istilasası dövründə də alınmaz bir qala olduğu haqda məlumat verilir. İbn əl-Əsir monqolların Şirvana basqın etmələrindən bəhs edərək yazır, onlar Azərbaycandan və Arandan keçərək, Dərbənd və Şirvanı zəbt etdilər. Oranın padşahı yaşayan qaladan başqa heç bir yer salamat qalmadı. Mənbələrin

verdiyi məlumata görə, monqollar Şamaxını mühasirə etdikləri dövrdə Şirvanşah alınmaz qalalardan birində gizlənmişdir (11, 36-38). Monqolların bu dövrdə Şirvanşaha sülh təklif etmələri Şirvanşahın gizləndiyi qalanın möhkəm olduğunu sübut edir. Çox güman ki, bu qala Şamaxının 27 km-liyində olan Güngörməz qalası olmuşdur. Ona görə ki, Gülüstan qalası qoşun saxlamaq üçün ərazisi kiçik olan bir qaladır. Bu yalnız 100 hektardan artıq ərazisi olan Güngörməz qalası ola bilərdi.

Güngörməz müdafiə istehkamında arxeoloji qazıntılar zamanı müəyyən edilmişdir ki, yaşayış yerinin sahəsi 90-100 hektara yaxın olub, üç hissədən: Şəhristan, Rabad və Narın qala adlanan ərazilərdir. Şəhristan tərəfinin cənub-şərq hissəsi dağılmışdır. Dağılan divarın uzunluğu təxminən 1 km-ə yaxındır. Qalanın şimal-qərb hissəsi nisbətən salamat qalmışdır. Bu hissədəki divar qalıqlarında hər 50-100-m-dən bir dairəvi bürc yerləri gözə çarpır. Dağılmış vəziyyətdə olan bürclərdə bitişik formalı başqa divar qalıqları da mövcuddur. Şəhristanın bütün ərazisi cənuba istiqamətlənmişdir. İstehkamın bir hissəsi çılpaq qayalıqlardan ibarətdir. Qala cənub-şərq tərəfindən sıldırım qaya ilə qurtarır. Şimal-qərb tərəfi isə təbii qayalıqdır. İstehkamın qərb hissəsindəki qayalıq Narın qala ilə birləşir. Həmçinin qalanın cənub-qərb hissəsi ilə Narın qala arasında başqa keçilməz təbii sədd də vardır. Qalaya giriş yalnız cənub hissəsindən mümkündür. Şəhristanın cənub-qərb, cənub-şərq istiqamətlərində qala Narın qalanın şərq tərəfindəki təbii divarın aşağı hissəsi ilə birləşmişdir.

Güngörməz müdafiə istehkamının tikintisində işlədilən bütün daşlar yerli yataqlardan əldə edilmişdir. Qala divarlarının qalınlığı 80-90-sm olub, bəzi hallarda 1-2 m-ə çatır. Bütün hörgü palçıq məhlulu ilə doldurulmuşdur. Hörgünün alt hissəsində nisbətən iri, üst hissəsində isə bir qədər kiçik daşlardan istifadə edilmişdir. Narın qala üç tərəfdən təbii qaya ilə, bir tərəfdən isə dörd divarla əhatələnmişdir. İ.İ. Meşşaninov orta əsrlərdə tikilmiş bu tip qalaları xarakterizə edərək yazırdı ki, adətən belə qalalar mühüm strateji əhəmiyyətə malik yerdə tikilirdi (6, 215). Şəhər divarlarının kifayət qədər möhkəm olmasına baxmayaraq feodallar öz saraylarının ətrafını da divarlarla əhatə edirdilər (3, 16; 4, 18; 6, 41). Güngörməz müdafiə istehkamı da bu tip qalalardandır. İstehkam üç hissədən ibarətdir. Birinci divar qalanın Şəhristan hissəsini və buna paralel olaraq iri daşlardan hörülmüş ikinci divar isə qalanın rabat hissəsini əhatə edir. Bu iki divar arasında məsafə 10 metrdir. Üçüncü divar isə qalanın özünü iki hissəyə ayırır. Bu divar Narın qalanın şimal-şərq hissəsində tikilmişdir. Narın qala, qeyd etdiyimiz kimi, iki hissəyə ayrılmışdır. Ehtimal etmək olar ki, yerli əhali də buna görə qalanı iki adla adlandırırlar. “Yumru qalaq”, “Yastı qalaq”. Yumru qalaqın ən hündür yerində türbə formalı qalıqlar mövcuddur. İlkin məlumatlara görə bu türbə sovet

hakimiyyətinin ilk illərində sökülmüşdür. Burada digər yaşayış binalarının qalıqları da vardır (2, 51-63) .

Yastı qalaq adlandırılan ərazi Narın qalanın üçdə iki hissəsindən bir qədər çox yer tutur. Burada kənd yeri adlanan ərazi vardır. Çay bu ərazinin cənub-qərb tərəfindən axır. Kənd yeri çayla 60-70 m sıldırım qaya ilə sərhədlənir. Gizli su yoluna çay yatağından 15-20 m hündürlükdə üç yarğan açılmışdır. Bu yarğanların üçü də eyni hündürlükdə olsa da ortadakı nisbətən böyükdür. Yarğanlar kənd yeri deyilən ərazidən qalxır. Kömək olmasa bu yarğanlara çaydan çıxmaq mümkünsüz idi. Gizli su yolundan 100 m şimala çaya düşmək üçün sıldırım dağlar arasından dar çıxır salınmışdır. Bu yola yerli əhali “ Govur yaran” deyirlər.Bəzi yerlərdə qayanın yoldan olan hündürlüyü 20-25 m-ə çatır.Azərbaycan ərazisində “Govur”adı ilə əlaqəli çoxlu sözlər vardır.Govur qala,Govur yaran.Bu qalalardan biri Çuxur Qəbələ (7, 7-68) ilə bağlıdır. Belə ki, şəhərin Səlbir və Qala hissəsinə ümumi şəkildə Qala Səlbir,bəzi hallarda isə Govur Qala deyilir. Bəzən də təkcə onun qala hissəsi Govurqala hesab edilmişdir.Qalanin üstündə bir neçə hovuz və yataqlar mövcuddur. Xaçmaz (6, 109-110) və Oğuz rayonları ərazisində də Govur qala adlı abidələr vardır.İlk orta əsrlərdə mövcud olan iri feodallıqlar öz dövlət sərhədlərini düşmənlərin,xüsusilə köçəri tayfaların talançı basqınlarından qorumaq üçün sədd tipli müdafiə istehkamlarının (6, 44-46) tikintisi işinə çox əhəmiyyət verirdilər (10, 62-102). Belə ki, ölkəni öz itaəti altına alan Sasani imperiyası xarici basqınlardan müdafiə olunmaq üçün yerli əhalinin istismar olunması hesabına Azərbaycanın şimal tərəfində Beşbarmaq, Girdimançay və Dərbənd səddləri Zaqatalanın uzun divarları (9, 95-96), kimi əzəmətli müdafiə istehkamları yaratmışdır (9, 54-110). Güngörməz müdafiə istehkamı da həmin dövrün məhsuludur. Güngörməz müdafiə istehkamında aparılan arxeoloji tədqiqat zamanı burada qala bürcü də aşkar edildi ki,bu bürcə qərbdən gələn divar qatı üçbucaq forma alaraq tamamlanırdı.

Hər iki divar qatlarının bürcə yaxınlaşan hissələri çox səliqə ilə hörülüb birləşdirilmişdir. Cənub və şimal istiqamətindəki divar isə bürcün bir qədər daxili hissəsində birləşmişdir. Çox maraqlı cəhət bu idi ki,qalanın bir hissəsində hündürlüyü 1,5 m olan yastı və hamar daşlardan istifadə etmişdir. Daşlar yonulmamasına baxmayaraq, hamar olduğundan daha çox yonulmuş daşlara oxşayırdı. Qazıntı sahəsində əldə edilən bir bürcün ölçüləri isə 9 x 9 m idi. Qazıntının bütün dərinliklərində saxsı qırıntıları ilə yanaşı 1-1,5 kq ağırlığında yumru çay daşlarına rast gəlinirdi. Bu əsasən bürcün daşlarının dağılıb tikintinin üstünü örtməsi ilə bağlı idi. Daşlar təmizlənilib, bürclərin konturları tapıldıqdan sonra artıq 1 metr dərinlikdən məlum olmuşdur ki, bu iki otaqlı qarşısında

kvadratşəkilli gözətçi məntəqəsi olan bir bürcdür. Şimal tərəfdəki otaqda 1,8 m dərinlikdə, 4-5 sm qalınlığında kül təbəqəsi var idi. Ümumiyyətlə qala təmizlənmərkən ən çox ağac və qamış izlərinə rast gəlinmişdir. Qonşu otaqda nisbətən zəif kül təbəqəsi mövcud idi.

Güman etmək olar ki, əraziyə tökülmiş kül qalıqları gözətçi məntəqəsinin üstündə işarə vermək məqsədi ilə yandırılan ocaqla bağlıdır. Kül qalıqları gözətçi məntəqəsinin bütün dörd tərəfinə eyni dərinlikdə yayılmışdır. Buna Pirsaat çay arxeoloji dəstəsinin 1986-cı ildə burada 5 x 5 metr ölçüdə apardıqları qazıntı işləri zamanı təsadüf edilmişdir. Tədqiqatlar zamanı divarların quruluşu və daşların bir-birindən fərqli cəhətləri olduğu müəyyən edilmişdir. Həmçinin iki yanaşı gedən divarın arasının sarı gillə bərkidilmiş torpaq qatı mövcuddur(2, 51-63).

Qeyd edilən bu iki otağın bütün dərinliklərində müxtəlif maddi- mədəniyyət nümunələri aşkar edilmişdir. Otaqların ölçüləri aşağıdakı kimi olmuşdur. Şimal tərəfdəki otaq 2,1- 2,8 m, cənub tərəfdəki otaq isə 2,4-2,8 metrə bərabər idi. Hər ikisi kvadratşəkilli idi. Otaqlar bir qədər şərqi tərəf meyilli olmuşdur, yəni dağın relyefinə uyğun olaraq tikilmişdir. Otaqların aşağı hissəsindəki hörgüdə 3 nəhəng daşdan istifadə edilmişdir. Bütünlükdə hörgüdə yonulmamış daşlardan istifadə edilməsinə baxmayaraq divar çox hamar, səliqəli hörülmüşdür. İki tərəfli hörgü müasir evləri xatırladır. Orta divar daşlarının əsas divar daşlarına keçməsinə əsasən demək olar ki, iki otaq arasındakı divar sonradan çəkilmişdir. Divar qara palçıqla xırda daşlardan istifadə edilərək hörülmüşdür. Divar hörgüsü qapıya 30 sm qalmış qurtarır. Hər ki, tərəfə keçmək üçün iki divarın arasında yol vardır.

Divarın özülünün 2 metr dərinlikdə qurtarmasına baxmayaraq mədəni təbəqə davam etmişdir. Divarın özülündə istifadə edilən daşlar çox səliqəsiz olub, müxtəlif ölçülüdür. Daşlar necə gəldi özülə atılmış və hamarlanmışdır. Özüldən aşağı hissədə də maddi mədəniyyət nümunələri aşkar edilmişdir.

Qazıntı sahəsinin bütün dərinliklərindən ilk orta əsrlərə məxsus oxşar maddi- mədəniyyət nümunələri aşkar edilmişdir. Qazıntı sahəsinin şimal tərəfində 2,4 metr dərinlikdə iki otaq yeri müəyyən edilmişdir. Bundan 10 sm aşağıda sol otaq yerləşirdi. Çox güman ki, bu tikinti vaxtı ilə daha hündür divar ilə əhatə olunmuşdur. Bürclərin çox hissəsinin salamat qalmasına baxmayaraq, qala dağıldığı zaman yəqin ki, bürclərə də təsir göstərmişdir. Qarşı tərəfdə isə daha iki tikili var idi. Şimal tərəfdəki otaq 2x2m olub, çox səliqə ilə hörülmüş tumba mövcud idi. Cənub tərəfindəkinin uzunluğu 4, 2m, eni isə 2 m-ə bərabər olmuşdur.

Hər iki divar tağ vasitəsi ilə bir-biri ilə birləşir. Tağın hündürlüyü 2 m, eni isə 1, 2 m olan yol bu bürclə birləşir. Bayır tərəfdəki tikili getdikcə maili olaraq yer səviyyəsinə çatır. Çox guman ki, bu tikililərdən ancaq gözətçi məntəqəsi kimi istifadə etmişlər. İstehkamin bu hissəsinə asanlıqla çıxmaq məqsədilə pilləkən düzəldilmişdir. Hər ki tikintinin divarlarının aşağı hissəsində iri həcimli daşlardan istifadə etmişlər. Tikililər müdafiə qalası ilə birləşmiş formadadır. Kvadratşəkilli tikilinin orta hissəsi torpaqla doldurulmuşdur. İkinci pilləkən rolunu oynayan tikili ancaq daş yığınlarından ibarət idi. İ.M. Cəfərzadənin fikrincə düzən yerdə tikilən düz bucaq formalı qalalar çox qədim olub, təxminən eramızdan əvvəl birinci min illiyin ortalarına aiddir (5, 109). Aparılan arxeoloji tədqiqatlar Güngörməz müdafiə istehkamından, nəinki antik dövrdə, həm də ilk orta əsrlər dövründə təkcə Şamaxının deyil (2, 89-90), həm də bütövlükdə yaxın ərazilərin bu qurğudan istifadə edildiyi fikrini söyləməyə əsas verir. Şamaxı və Qobustan rayonları ərazisindəki müdafiə qurğuları və müdafiə istehkamları həm arxeoloji qazıntılar, həm də orta əsr səyyahlarının sayəsində öyrənilmişdir (8, 700-705) .

ƏDƏBİYYAT

1. Ş.S. Əhmədov. Pirsaatçay hövzəsinin ilk orta əsr arxeoloji abidələri. Bakı – 2006. 251 s.
2. R.M. Vahidov. Azərbaycanda küp qəbirləri mədəniyyətinin bəzi məsələlərinə dair. AMM VI c, 1965, 323 s.
3. C.Ə. Xəlilov. Xınıslı qədim yaşayış yeri Azərbaycan EA xəbərləri ictimai elm seriyası 1961, № 3, 165 s.
4. Г. А.Джидди. Средневековый город Шемаха IX – XVIII века. Баку, Элм 1981, 174 s.
5. F.Ə. Abbasova. Azərbaycanın orta əsr zoomorf əşyaları. Bakı, Elm 2004, 272 s.
6. И.А. Бабаев. Города Кавказской Албании (в IV в. до н.э. – III в. н.э.) Баку – Элм 1990, 234 s.
7. R.M. Vahidov. Mingəçevir III – VIII əsrlərdə. Bakı 1961, 160 s.

8. B.Ə. Rəcəbova. Azərbaycanın ənənəvi sənətkarlıq məmulatı və istehsalı tarixindən (IV – XVII əsrlər). Bakı, Elm 2009, 303 s.
9. А.Б. Нуриев. Ремесло Кавказской Албании. Баку 2009, 433 s.
10. H.Ə. Ciddi. “Orta əsr Gülüstan qalası haqqında tarixi-arxeoloji məlumat //Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri // Bakı 1961, № 6, 56 s.
11. H.Ə. Ciddi. Buğurt qalası. Bakı 1973, 54 s.
12. H.Ə. Ciddi. Gülüstan qalası. Bakı 1967, 115 s.

TOWERS IN THE AREA OF SHMAKHI AND GOBUSTAN

Lamia Ahmedova

Summary

Key words: archeological excavation, fortification, early middle ages, city

All of the cities of first middle century, has surrounded by defence tower walls and other defence plants. Without this defence towers, it was impossible to ensure peaceful life of the city. Because these time form foreign attacks it was good way.

КРЕПОСТИ НА ТЕРРИТОРИЯХ ШЕМАХИНСКОГО И ГОБУСТАНСКОГО РАЙОНОВ

Ламия Ахмедова

Резюме

Ключевые слова: археологическая раскопка, укрепление, ранее средневековье, город.

Почти все ранние средневековые города в целях обороны были окружены стенами и другими защитными устройствами. Не возможно обеспечить мирную жизнь без этих устройств, поскольку эти устройства служили защитой от иностранного вмешательства в города.